Б. Усмамбетов,
БГУ

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНЫНДАГЫ» ҮЙ-БУЮМДАРЫНА ТИЕШЕЛҮҮ АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Махмуд Кашгаринин "Диванында" жалпы эле үй-тиричилигине байланыштуу сөздөр көп кездешет. Үй-буюмдарын ошол мезгилдеги колдонуу шартына, кандай материалдан жасалгандыгына жана эмнеге арналгандыгына карата бөлүп кароо семантикалык жактан иликтөөлөргө жеңилдик түзүлөөрү бышык. Ушул жагдайда үйгө салынуучу буюмдардын аталышындагы айрым сөздөргө илик жүргүзүп көрөлү:

Ешук –жапкыч. Хандар, бектер өлгөндө алардын мүрзөсүнүн үстүнө жабылып, кийин кедейлерге таратылып берилүүчү жапкыч (165). Кыргыз тилинде *эшик* сөзүнө туура келет. Жогорудагы ***ешук*** (жамынчы), ***ешук*** (жапкыч) сөздөрүнүн жалпы окшоштуктары бар. Өтмө маанидеги сөздөр. Ешук (эшик) сөзү азыркы мезгилде "Үйдүн, короонун ж.б. кирүү, чыгуу үчүн ачык калтырылган жери жана каалгасы" маанисинде колдонулат. Байыркы түрк тилинде ***эшу***этиши "жап" маанисин берип, ага зат атооч жасоочу ***–к*** мүчөсү уланганда, ***эшук*** "жабуу" сөзү келип чыккан (ДТС, 186). Мына ушул ***эшук*** сөзүнүн ***у*** тыбышы ***и*** тыбышына өзгөрүүдөн *эшик* сөзү жаралышы мүмкүн. Анткени эшик үйдүн ачылып-жабылып тура турган бөлүгү болуп эсептелет. Ошол өзгөчөлүгүн байыркы түрктөр "жап" маанисиндеги ***эшу***сөзүнүн жардамы менен жасалган. *Эшик* сөзүнүн "тыш, сырт" мааниси кийин жаралган дешке болот (К.Сейдакматов,1988 272). Муну тастыктоо үчүн жогорудагы "жамынчы, жапкыч" маанисиндеги ***ешук*** сөзү күбө.

Кыргыз тилинде *эшик* сөзү 1."үйдүн, короонун каалгасы" маанисинен тышкары, 2."Үйдүн сырткы, айлана-тегереги" маанисинде да кездешип, "жол, мүмкүнчүлүк"сыяктуу өтмө мааниге ээ болгон.

Ошондой эле ***эшик-төрүн*** *көрүү, үй-жайын, үй-бүлөсүн көрүү, үйүндө болуу: Үйгө барып,* ***эшик-төрдү*** *көрүп кетиңиз* (Жантөшев), ***Эшик ага-*** жородо сырттан киши кийирбей, эшик сактап туруучу адам: ***Эшик ага*** *болгон адамды төрдө отургандар тамашалап жатышты.* ***Эшик ачар-*** кызды көрүүгө келгенде күйөөсү келиндерге берүүчү акча, мүлк; *Женкетайды,* ***эшик ачар,*** *төшөк саларды буларга чачкыла* (Бейшеналиев) туруктуу сөз айкаштарынын тутумунда орун алган. Ал эми "Үйдүн сырткы, айлана- тегереги" маанисиндеги *эшик* сөзү өтмө мааниде колдонулат десек жаңылышпайбыз. ***Эшигин*** *көрүп төрүнө өт* (макал). Кыргыз тилинде өтмө маанисинде "жол, мүмкүндүк" (*Совет өкмөтү илимге* ***эшикти*** *кең ачты*) маанисинде да айтылат.

Йаби –көрпөчө. Чыгыл тилинде (39 3т) кыргыз тилинде бир нерсени көрсөтпөө үчүн же ысыктан сууктан сактоо үчүн жаан –чачын тийбес үчүн же коздук үчүн үстүн жаап коюуга арналган буюм, жапкыч: *жүк жабуу, түндүк жабуу* , *ат жабуу* (үртүк)деген түшүнүктөгү сөз айкаштарында кездешет. Түрк тилдериндеги материалдарга карасак, өзбек тилинде *епик, от епиги, жүн йабуу, бахмал, баркыт йабу* болуп айтылат. Казак тилинде болсо кыргыз тилиндегидей *ат жабуу* формасында айтылат. Түркмөн тилинде болсо *хеже* жана *йабу* болуп эки түрдө колдонушат. Аталган сөздүн-*жап,* уңгусу кыргыз тилинде 1."Каалганы, дарбазаны жана жалпы эле ачылып жабыла турган нерселерди жабык абалга келтирүү, ачык абалда калтырбай бекитүү». *Айсулуу кайра келди, үйүн ачты, кирген соң үй эшигин кайра <u>жапты</u>* (Үмөталиев), 2.Кандайдыр бир нерселердин үстүнө каптай салуу, чүмкөө, каптоо». *Камыш <u>жапкан</u> жаңы салган үйлөр бар* (Аалы). *Жабуу <u>жапса</u> жарашып, жаркыраган торпогум* (Тоголок Молдо). *Бак башын бубак <u>жапкан</u> самсаалаып* (Бөкөнбаев), «Сый көрсөтүү, урматтоо иретинде чапан, кийим кийгизүү» *Жолдошуң сайын бир-бирден күрөөкө соот <u>жабайын</u>* («Манас»). 3. «Сүйлөө, сүртүү, шыбоо». *Бутун жуун тазалап, кара дары <u>жапты</u> эми* («Эр Табылды»), «Бир нерсенин бетине жабыштыруу, чаптоо (көбүнчө нан бышыруу, казанга, дандырга жабыштыруу)». *Ашык толдуу план деп, Апаппак нан <u>жабалык</u>* (Нуржамал), 4. «Жая берүү, каптай берүү, жайпай берүү, жайпай төгүлүү, каптай төгүлүү (көбүнчө суюктуктун куюлушу же төгүлүшүнө карата)» *Орто жерге келгенде суу аттын жалын <u>жаба</u> берди* («ЖашЛенинчи»), 5. «Кандайдыр бир башталган ишти аяктоо, токтотуу». *Директор акыркы сөзүн сүйлөп, жыйналышты <u>жапты.</u> Бакалчылар майда- чайда буюмдарын жыйнап дүкөндөрүн <u>жапты</u>* (Жантөшев), 6. «Жашыруу, билгизбөөгө аракет кылуу, чыгарбоо» *Бир жамандыгын миңдин жакшылыгы <u>жабат</u>* («Жаш Ленинчи»). *Акыйкаттан көрсөтүү, Айбын <u>жаппай</u> жашырып* («Жазгыч акындар»), 7. «Ордун толтуруу, кемчил же жетишпеген жагын толуктоо, ордун бастыруу».Чыгымдалган каражаттарын түшкөн пайданын эсебинен жапты сыяктуу маанилерге ээ (КТТС, 1984, 306 бет).

Байыркы түрк тилдеринде ***йап*** 1. строитъ, делатъ: ***Еч там йапты-*** мужчина возвел стенц, ***йап*** 2. покрыватъ: ***Су келди йер йапа гарар чар-*** пришло войско, (лошади) роют снег, покрывая землю (снежной пылъю) жана «закрыватъ» ***Ергапуг йапты-*** мужчина закрыл дверъ. ***Йап*** 3. прикладыватъ, приклеиватъ- ***ичлар өтмөк йапты-*** женшина прилепила лепешку (к стенке тандыра) болуп кездешип, кыргыз тилинде маанилери сакталып калган. Ал эми башындагы тыбыштардын алмашып айтуусу боюнча Махмуд Кашкари «Сөздөрдөгү айырмачылыктар бир нече тамгалардын ордуна башка тамгалар алмашып келишип, же болбосо кээ бир тамгалардын түшүп калышынан болот».

Мис., Огуздар менен кыпчактар менен «йа» тамгасы «алиф» тамгасына же «жийм» тамгасына алмаштырып айтышат». Ошентип түрктөр «йылыг сув» десе алар болсо «ылыг сув» дешет-деп белгилейт. (92, 1т). Байыркы түрк тилинде сөз башындагы *ж* тыбышынын *й* тыбышына алмашкан сөздөр кеңири кездешет: ***йазым*** (жазым), ***йүгүн*** (жүгөн), ***йап*** (жап), **йаптыг** (жаптык), ***йугуркан*** (жууркан), ***йаыч*** (жаа+уч), ***йанлык*** (жандык), ***йулор*** (жолдор), ***йип*** «жип» ж.б. Жогоруда кеп кылынгандай, *жабуу* десек боз үйдүн жабуусун, атка тиешелүү жабууну элестетебиз (к. ***Өртүк***- жабуу / *Малга тиешелүү жабдыктардын жана куралдардын аталыштары / Атка жана жылкыга тиешелүү жабдыктардын аталыштары*).

Кыргыз тилинде кездешүүчү *көрпөчө* сөзү төмөнкүдөй эки мааниде колдонулат: 1. «Алдыга салынуучу ичке төшөк» жана 2. «Ээрдин үстүнө салып, басмайыл менен тартылуучу кичине төшөк». Сөздүн уңгусу *көрпө* (к.***Көбсөөн/*** *Үй буюм- тайымдардын аталышы*) болуп, кыргыз тилинде «козунун, улактын тармал жүндүн териси» маанисинде да колдонулат. Ушундай көрпөчөнүн баштапкысы козу, улактын жүндүү терисинен жасалып, кийин ичине жүн, кебез салынган ар кандай кездемеден тышталган жерге салынуучу төшөктөр аталып калган. Көбүнчө тилибизде *төр көрпө// төр көрпөчө* же *жер көрпө// жер көрпөчө* болуп айтылат. Мындай *жууркан- төшөк* маанисине өтүшүн түндүк диалектиде кездештирүүгө болот: *Дарбаза ачылган кезде көрпө-төшөктөрдүн, кийиз- кийимдердин жайылуу тургань көрүндү* (Абдукаимов) (КТТС, 577;).

Йазым – төшөк, жата турган жер (33,3 т) сөзүнүн түбү ***йаз*** // жаз (кандайдыр бир түрмөктөлгөн түктөлгөн нерсени жаюу , ачуу, бүктөлбөгөн, бырышпаган, оролбогон ж.б абалга келтирүү) этиштен жана-ым сөз жасоочу мүчөдөн куралган. Байыркы түрк тилинде «жаз» (***тон күнгө йазылды***-тон күнгө жазылды, ***йыг тонда йазылды***-май тонго жазылды (ээриди) этиши «чачыра» (***су йазылды***- аскер чачырады) маанисин да берген (115, 3 т). Кыргыз тилинде *жаз* этиши биринчи маанисинен сырткары төмөнкүдөй маанилерге да ээ: «таратуу , жаюу»: *Күн нуру ачык аба черди жазган, жер бети кызыл-тазыл жашылданган* (Аалы). *Атаң барда жоо жеңип, элдин жазат капасын* (Нуркамал) жана «*Керегe* жайып ачуу, бүктөлгөн, түйүлгөн, куушурулган ж.б. абалдан жайылган, кереге ачылган, эркин болгон абалга өтүү: *Мышык тырмактарын жазып, эки колун илгери создү* (Сыдыкбеков). Айтылгандардан улам, жүккө оролуп жыйылган төшөктү жазып жерге салуудан ушундай аталып калган дешке болот.

Йап – жабагы, кийиз. Айтышат «***йүң йап***» жабыгы жүн, кийиз(7,3т). Бул сөз мүчө уланбастан зат атоочко өткөн. Кыргыз тилинде этиштик маанисинен тышкары мүчө уланбастан затты жасабайт. Бирок бул этиш байыркы түрк тилинде мүчө уланбай эле затты жасагандыгын көрүп турабыз. Ошондой эле өнүмдүү уңгу катары *жабдык*, «Аркандай жарак курал шаймандар», *жабуу* «Бир нерсени көрсөтпөө үчүн же ысыктан сактоо үчүн, жаан-чачын тийбес үчүн же коздук үчүн жаап коюга арналган буюм», *жабык* «боз үйдүн туурдугу менен үзүгүнүн кошулган (катташкан) жери», ж.б сөздөрдө орун алган.

Йасук – жаздык (67,3 т) « ***Йостук йасталды***»– жаздык жаздалды (153, 3т) (Башка, алдыга жаздык же башка бир нерсени коюу, төшөө) жана ***–ык*** этиштен затты жасоочу мүчө уланган . Байыркы түрк тилинде ***йасук*** сөзү «жаздык» жана «жөлөнгүч» маанисинде кездешет. Кыргыз тилинде *куш жаздык* , жана *мамык жаздык* деген түрлөрү бар. Ошондой эле *өз жаздыгынөзү ала жатуу* - өзү өлө турган болгондон кийин бирөөдөн өчүн ала жатуу, өзү менен кошо кас адамын да өлүмгө учурата кетүү, *көзжаздыгы* – көздүн асты сыяктуу катышкан туруктуу сөз айкаштарынын тутумунан жолуктурууга болот.

Йогуркан – Жууркан (389). Ошондой эле «көйнөк» маанисинде да айтылат (85,3 т). Жууркан ортосуна жүн салынып, ичи-сырты кездемеден кабылып тигилген, жатканда жамынып жатуучу төшөнчү экени белгилүү: *Чоң эне ак шейшептин жакасын кайрып, жууркандьі кымтып койду* (Сыдыкбеков). *Түйгөн чийдей кылып бирине бирин тегиз койгон жуурκандар бир топ* (Сыдыкбеков) . ***йугуркан*** сөзү – байыркы түрк тилиндеги ***йурка*** «ороо» этишинен турат. Мисалы: ***йыгачка йип йуркашды*** - жыгачка жип оролду. Ошондой эле оролгон бардык нерсеге карата айтылат: «***урук йыгачка йуркандa*** - аркан жыгачка оролду, ***ер йугуркаңка йурканды*** - эр жуурканга оролду (149, 157, 3 т). Ушундан жамынып жатуучу төшөнчү жүккө оролуп жыйылгандыктан йугуркан пайда болгон дешке болот. Бул сөздүн этиштик уңгусу азыркы кыргыз тилинде кездешпейт. Жогоруда ***й*** тыбышынын ***ж*** тыбышына алмашып айтылган. ***К. Йабу***. Ал эми – *ган* мүчөсү менен байыркы түрк тилинде **өргөн** (өр+ган) –кайыш, олоң (226), **четген**(чек+ген)-тизгин, жүгөн (765) сөздөрү жасалган. Кыргыз тилинде да ушул сыяктуу *жүгөн, чөгүн, аркан, бакан, тизгин* сөздөрүндө кездешет.

Кызыз – жал, войлок, кийиз (637) байыркы түрк тилинде ***кызыз//кедиз//кидиз*** түрүндө варианттары бар. Анын ***д*** тыбышы ***й*** тыбышына алмашуусундан кыргызча *кийиз* түрү жаралса, ***д*** тыбышынын ***г*** тыбышына алмашуусунан өзбек, уйгур тилиндеги *кигиз* сөзү келип чыккан. Ал эми байыркы түрк тилиндеги ***кед*** этиши азыркыча ***кий*** сөзүнүн маанисинде болгон. Ага этиштен зат атооч жасоочу ***–ыз*** мүчөсү кошулуп , ***кедиз//кидиз*** сөзү жасалган. Болжолу, ал кезде кийиз кийим катары колдонулгандыктан ушундай аттынын келип чыгышына себеп болгон окшойт (Сейдакматов,143), байыркы түрк тилиндеги көпчүлүк сөздөр этиштен жаралгандыгын да бул сөздөн көрүүгө болот. Ошондой эле кийиздин оймосуна карата өтмө маанидеги ***оймо*** болуп кездешет. Мис., «***Ол маңа ойма талкышды***» - *Ал мага кийиз уйпалашты* (327, 2 т.). Оймо аталышы азыркы кездешкен *ала кийизге* туура келет. Эмне үчүн дегенде ала кийизге гана оймо, түр салынары бизге белгилүү. Дагы «Диванда» «***Ол кызка кизиз сыратты***»- *Ал кызга кийиз шырытты* болуп кездешет (491, 3 т.). Биздин оюбузча, азыркы шырдакты кийиз аташса керек. Мындагы шыры эмгек процесси шырдакка колдонулары изге белгилүү. Ал эми тилибизде *шырдак* сөзү *шыры* этишинен пайда болгон дешке болот. Мис., *Турдукан сызмадан шырып басмайыл, куюшкан жасады* (Бейшеналиев). *Шырдак шырыды* (КТТС, 742 бет). Кийиз боз үйдүн жабуусун, шырдак, калпак, ала кийиз (жерге салынуучу кийиз), кементай ж.б. нерселерди жасоо үчүн колдонулуучу жүндөн бышырылып басылган калың материал катары белгилүү.

Кийиздин кыргыз элинде *ала кийиз* (түр салынып жасалган кийиз), *туш кийиз* (үйдүн тушуна-керегеге, тамдын дубалына тартуу үчүн оюп, сайма түшүрүлгөн кооздолгон буюм) сөз айкаштары кездешет. Ошондой эле кыргыз тилинин диалектисинде шырдакты *түр кийиз* дешет. Жогорудагы туш кийиздин баштапкы мааниси үйдүн керегенин тушуна тагылган, кооздолуп түр салынган кийиздин өзү аталган болсо, азыркы мезгилде ар кандай чүпүрөк материалы катталып, сайма сайылган, үйдүн тушуна керилип тагылган буюмду атап калышкан.

Ушул сыяктуу иликтөөлөр кандайдыр бир деңгээлде кыргыз тилинин тарыхына өз салымын кошот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969.
2. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф.: Илим, 1988.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). – Ф.: Мектеп, 1969.
4. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. –Б., 2011.
5. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, II т. –Б., 2012.
6. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» / Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, III т. –Б., 2013.